

Dini Araştırmalar, Mayıs-Ağustos 2001, C. 4, s. 10, ss. 71-88

Abdurrazzak B. Hammam (126-211/ 744-827)'in Şiilikle İtham Edilmesi Üzerine Bir İnceleme (II)

Mirza TOKPINAR*

Geçen sayıdan devam

ABSTRACT

Abd al-Razzak b. Hammam was accused of being a Shi'i by critics of hadith rawis. Consequently, his hadiths were approached with doubt and ignored by hadith scholars. There are various terms, used in early period, to express that someone is Shi'i. As a result of misunderstanding of these terms, status of Abd al-Razzak b. Hammam as a rawi has not been fully understood.

This study, considering basic principles of Shi'a and emphasizing contents of related terms, aims to discuss whether Abd al-Razzak was a Shi'i. In the main time, some light is shed on the problem of reliability of his hadiths.

Keywords: Hadith, Rawi, Tashayyu', Sunni, Shi'i

Ukaylî'den söz konusu rivâyeti nakleden Zehebî, onu nakledene⁴⁹ çok büyük bir tepki göstermekte ve şöyle demektedir: "Bu büyük bir musibet-

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekizmart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi
49 Zehebî'nin burada kimi kastettiği anlaşılamamaktadır. Olayı yaşadığı iddia edilen Zeyd b. el-Mubârak'ı kastetmiş olabileceği gibi, ondan olayı rivâyet eden Ali b. Abdullah b. el-Mubârak'ı kastetmiş de olabilir.

tir. Emîru'l-Mü'minîn Ömer'in sözünü de anlamamış, hey adam!.. Keşke sussaydın, senin için daha uygun olurdu. Çünkü Ömer genel bir durumu ve peygamberliğin, *vâris olunamayacağına dair* bir vasfını açıklamak maksadıyla böyle konuşmuştur. Yoksa, o, Hz. Peygamber hakkında konuşulurken nasıl davranılacağını, onun büyüklüğünü ve yüceliğini, konuşmasını beceremeyip bilgiçlik taslayan herkesten daha iyi bilir. Asıl, sana bizim: Şu, cürmü işleyen ahmağa bakın- Allah onu affetsin- Ömer hakkında nasıl şu sözü söylüyor da, Emîru'l-Mü'minîn Ömer Faruk demiyor! dememiz gerekir. Her şeye rağmen, biz kendimiz ve Abdurrazzak için Allah'tan mağfîret isteyelim, çünkü o, Hz. Peygamberin hadisi konusunda güvenilen ve sâdık bir kimşedir.⁵⁰

Bu ifadeler, Abdurrazzak'a atılan iftiraya Zehebî'nin ne kadar öfkelenmiş olduğunu açıkça göstermektedir. Böyle bir rivâyet kimden gelirse gelsin, Abdurrazzak'ın kesinlikle Hz.Ömer'e, hele bu şekilde hakaret edebileceğini kabul etmek mümkün değildir. Biraz sonra nakledeceğimiz ilk üç halife ile ilgili kanaatini ifade eden rivâyette Abdurrazzak, Hz.Ömer'den sevgi ve saygı ifadeleri ile söz etmektedir. Özellikle ilk üç halifeyi sevmeyenin gerçek mümin olamayacağını belirtmesi, Hz.Ömer hakkında, Zehebî'nin haklı olarak "musibet" diye nitelediği bir sözü söylemesinin imkânsız olduğunu göstermektedir. Kaldı ki o, el-Musannaf'ta, Ebu Bekr ve Ömer'in bu ümmetin en hayırlısı olduklarını belirtmektedir.⁵¹

Esasen burada, Abdurrazzak'a yöneltilen iftiraların nereden kaynaklanabileceğine dair bir takım işaretler bulunmaktadır. Abdurrazzak'a yapılan bu iftira, Zeyd b. el-Mubârak el-Yemânî es-San'anî'nin⁵² öğrencisi ve kardeşinin oğlu, Ali b. Abdullah b. el-Mubârak tarafından uydurulmuştur. Abdurrazzak'ın yalancılıkla itham edilmesi ile ilgili rivâyet de gene Zeyd b. el-Mubarak'ın diğer öğrencisi Abbas b. Abdulazim el-Anberî tarafından rivâyet edilmiştir.⁵³ Biz araştırmalarımızda Zeyd b. el-Mubârak ile Abdurrazzak arasında geçen rekabet ve mücadeleye dair herhangi bir bilgi tespit edebilmiş değiliz. Ancak, Zeyd ve Abdurrazzak ikisi de San'a'lı ve çağdaşlardır, ikisi arasında ilmî rekabetin olabileceği gibi, böyle bir durum olmasa

50. Zehebî, Siyer, IX, 572-573.

51. el-Musannaf, III, no, 6267.

52. Hayatı hk.bk. Mizzî, T. Kemâl, X, 104-106; İbn Hacer, T. Tehzib, II, 248.

53. el-Ukaylî, Duafâ, III, 109.

bile, Zeyd'in öğrencileri Ali ve Abbas, kendi hocalarını büyük göstermek için bu türden bir gayret içinde bulunmuş olabileceklerini düşünüyoruz. Abdurrazzak'ın zaman zaman kendisine yapılan "yalancı" ve "bid'atçı" iftiralarından ne kadar çok sıkıldığını, bunların nasıl büyük bir iftira olduğunu dile getirmesi de belki bu durumdan kaynaklanmaktaydı?⁵⁴

Şöyle bir ihtimal de akla gelmektedir. Abdurrazzak, herkesin sevdiği ve pek çok sıkıntı çekerek, kendisinden hadis almak için ta Yemen'e kadar geldiği büyük bir bilgindir. Zeyd ise aynı durumda değildir, bu nedenle öğrencileri, onun San'a'daki rakibi Abdurrazzak'ı, halkın gözünden düşürmek için böyle bir yol izlemişlerdir.⁵⁵

Hz. Ömer'le ilgili olarak, söz konusu edilen uzun hadis, el-Musannaf'ta mevcuttur.⁵⁶ Orada herhangi bir hakaret veya üslûb değişikliği görülmemektedir. Râvîler de başka rivâyetlerde Abdurrazzak'tan bir takım açıklamalar naklettikleri halde burada hiç bir açıklama nakletmemişlerdir. Ancak, Hz. Ömer'le Hz. Ali ve Abbas arasında geçen tartışmayı aktaran bu rivâyette, Hz. Ömer'in üslubundan Hz. Ali ve Abbas'ı azarladığı da anlaşılmaktadır. Fakat söz konusu rivâyete Abdurrazzak her hangi bir müdahalede bulunmamıştır.

Sonuç olarak Abdurrazzak'ın Hz. Ömer'e, ahmak dediğine dair bu rivâyete güvenilemeyeceği, kendisinin onu sevdiğini belirtmesinden anlaşılmakta, dolayısıyla bunun Abdurrazzak'a bir iftira olduğu ortaya çıkmaktadır.

Abdurrazzak'ın Hz. Ali ile ilgili görüşlerine geçmeden önce, üçüncü halife Hz. Osman hakkındaki kanaatine de kısaca değinmek istiyoruz. Hz. Ali'nin tafdil edilmesi hakkında bir rivâyet, Abdurrazzak'tan farklı iki şekilde nakledilmektedir. Birisini aşağıda nakledeceğimiz bu rivayetlerden diğerine göre Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, Abdurrazzak'ın şöyle dediğini rivâyet etmiştir: "Allah, Ebû Bekr, Ömer ve Osman'a merhamet etsin kim onları sevmezse gerçek mü'min olamaz. Benim en güvenilir

54 Bk. Zehebî, Siyer, IX, 567.

55 Belki de bizzat Zeyd, kendisi böyle bir karalamaya gitmiştir. Çünkü iki rivâyet de Zeyd'e isnad edilmektedir, bk. Zehebî, Siyer, IX, 572, 574. Yalancılıkla itham edilmesi konusunda bir rivâyet'te ifadeler, Abbas b. Abdulazim'in ağzından nakledilmekte, (bk. Zehebî, Siyer, IX, 571), başka bir rivâyette ise, Abbas, Zeyd'den nakletmektedir, (bk. Zehebî, a.g.e., s. 574).

56 Bk. el-Musannaf, V, no: 9772 (Zuhrî'nin Meğâzi'sinden) Krş. Zehebî, Siyer, IX, 567.

amelim onları sevmemdir.”⁵⁷ Abdurrazzak’ın kendi sözleri olarak nakdedilen bu ifadeler onun, Hz. Osman’ı sevdiğini ve aleyhinde bir kanaate sahip olmadığını göstermektedir. Ancak teşeyyu’dan bahsederken belirttiğimiz gibi, hilafete liyakat konusunda Hz. Ali’yi tercih ettiği de anlaşılmaktadır.

3. Hz. Ali Hakkındaki Görüşleri:

Buraya kadar zikrettiğimiz görüşlerden Abdurrazzak’ın Şîî olmadığı ve Şîîlere özel her hangi bir kanaat taşımadığı anlaşılmış olmalıdır. Ancak, bazı mevzuât kaynaklarında ona isnad edilen, Hz. Ali’nin faziletlerine dair ve Şîîlerin Hz. Ali hakkındaki kanaatlerini dile getiren rivâyetler bulunmaktadır. Bu nedenle Şîîlerin en önemli özelliklerinden olan Hz. Ali’nin ilk üç halifeye tafdili konusunda Abdurrazzak’ın görüş ve kanaatlerini tespit etmemiz gerekmektedir.

Tafdil kelimesi “f-d-l” kökünden tef’il babına nakledilmiş mastardır. Sözlük anlamı, övmek ve üstün tutmak demektir.⁵⁸ Şîîlikte bu kelimenin özel bir anlamı vardır. Şîa’ya göre Hz. Ali’nin tafdili onun, diğer sahabe-den üstünlüğüne ve hilafete layık olduğuna inanmak demektir. Fakat bu genel bir tanımlamadır. Çünkü Şîa Hz. Ali’nin tafdili konusunda belli bir anlayışta ittifak halinde değildir. Çeşitli fırkalar farklı anlam ve boyutlarda Hz. Ali’nin üstünlüğünü kabul etmektedirler.⁵⁹

Hadis ilmi ile meşgul olanlarca malum olduğu üzere, Hz. Ali’nin fazileti konusunda Şîîler çok hadis uydurmuşlardır.⁶⁰ Araştırmamızın başında da belirttiğimiz gibi, Abdurrazzak’a da bu konuda onun rivâyet etmediği hadisleri isnad etmişlerdir. Özellikle Abdurrazzak’ın Muâviye muarızı olması,⁶¹ onların işlerini de kolaylaştırdığı için Abdurrazzak’a pek çok iftira atmış olmaları ki, Abdurrazzak’ı tanıyan ve onun güvenilir bir Sunnî bilgin olduğunu düşünenler, Hz. Ali’nin tafdili konusundaki görüşünü bizzat kendisine sormak ihtiyacı hissetmişlerdir. Abdurrazzak, bu sorulardan ve verdiği cevaplardan herhalde usanmış ki, önce cevap vermek istememiş sonra, Mâlik b. Enes ve Sufyan b. Uyeyne’nin Ebû Bekr ve Ömer deyip

57 Mizzî, T. Kemâl, XVIII, 60.

58 Fîruzâbâdî, Kâmus, s. 1348.

59 Bk. Ahmed Emin, Fecru’l-İslâm, s. 268-271.

60 Bk. Sadık Cihan, Uydurma Hadislerin Doğuşu, s. 115.

61 İbn Hacer, T. Tehzib, III, 446.

sustuklarını belirtmiş, Ma'mer'in ise bu iki halifeden sonra Osman'ın adını da söylediğini zikrederek kendi görüşünü açıklamamıştır.⁶²

Bir başka rivâyette ise, Abdurrazzak bu konudaki görüşünü şöyle açıklar. "Yemin ederim Ali'yi, Ebû Bekr ve Ömer'e tafdil etmeye asla gönlüm razı olmaz. Allah, Ebû Bekr'e merhamet etsin; Allah, Ömer'e merhamet etsin; Allah, Osman'a merhamet etsin; Allah Ali'ye merhamet etsin. Onları sevme-yen mümin değildir. Benim en güvenilir/ *evsak* amelim onları sevmemdir."⁶³ Bu rivâyette de onun, kendisine yöneltilen bir soruya karşı böyle konuşmak durumunda kaldığı, dolayısıyla konuyla ilgili olarak, sürekli rahatsız edildiği görülmekte ve Şif olduğu iddiası kendi ağzından yalanlanmaktadır.

Son zikrettiğimiz rivâyetin ilk cümlesini kitabında nakleden Abdülaziz b. Şah Veliyyullah ed-Dehlevî, (1239/1824) bu cümleyi anlayamamış ve Abdurrazzak bu konuda: "Ali'nin Ebû Bekr ve Ömer'den üstün olduğunu iddiaya cür'et edebilirim" derdi, şeklinde nakletmiştir.⁶⁴ ed-Dehlevî'nin yanlış bu kadarla da kalmamış, sanki Abdurrazzak'ın, Şif olduğu kesin bir vakia imiş gibi, onun yanlışlarını göstermeğe çalışmıştır. Halbuki metin bizim tercümesini naklettiğimiz gibidir, nitekim aynı metni İbn Hacer de nakletmektedir.⁶⁵

Hz. Ali'nin tafdili konusu ile ilgili olarak incelediğimiz bu iki rivâyet-ten, birincisinde Abdurrazzak'ın en çok hadis aldığı ve üzerinde çok etkili olan şeyhi Ma'mer'in, Hz. Ali'yi tafdil kanaatini kabul etmemesi, ikinci-sinde ise, dört halifenin dördünü de sevdiğini hem de yeminle ifade etmesi

62 Fesevî, Kitabu'l-Ma'rife, II, 806; Zehebi, Siyer, IX, 569: Bu rivâyette, Sufyan b. Uyey-ne'nin tafdil konusunda Ma'mer'den bilgi almak veya tartışmak için, yalnız bir şekilde Ma'mer'le görüşmek istediği, Ma'mer'in yanında bulunan Abdurrazzak ve diğer öğrencilerin bu isteği Ma'mer'e ilettikleri, Ma'mer'in kabul ettiği ve bir gece görüş-tükleri, sabah olunca, öğrencileri Ma'mer'e Sufyan b. Uyeyne hakkındaki görüşünü sorduklarında, Sufyan Küfeli olduğu için, her Küfeli'de Şiilikten bir şeyler bulunacağını ifade ettiği belirtilir. Rivâyetten anlaşıldığına göre, Sufyan b. Uyeyne, Ma'mer'in inandığı ilk iki halifenin üstünlüğü görüşünden daha ileride bir düşünceye sahiptir. Durum böyle olduğu halde İbn Kuteybe'nin, Ma'mer'in adını, daha önce işaret etmiş olduğumuz Şia listesinde anmasına güvenilemeyeceği açıktır.

63 Mizzi, T. Kemâl, XVIII, 60.

64 Abdülaziz b. Şah Veliyyullah Dehlevî, Bustânu'l-Muhaddisîn, trc. A. Osman Koçkuzu, s. 98. Biz önce hatanın, Dehlevî'nin eserinin tercümesinden kaynaklanmış olabileceğini düşünmüştük. Ancak Dehlevî'nin kendisine ait cümlelerle, Abdurrazzak'ın sahip olduğunu sandığı Şiiliğe ait düşüncelerinin, kabul edilemeyeceğine ve yanlış olduğuna dair ifadelerini okuyunca; bu hatanın yazardan kaynaklandığı anlaşıldı.

65 Krş. İbn Hacer. T. Tehzib, III, 446.

bize, tereddütsüz bir şekilde onun, kendisine sorulan sorudaki anlamıyla, yani ilk iki halifeye Hz. Ali'nin tafdil edilmesi düşüncesini kabul etmediğini göstermektedir.

Aynı konuyla ilgili olarak, gene Abdurrazzak'ın ağzından, Mizzî bir rivâyet nakleder. Bu rivâyet konu ile ilgili tartışmaları sona erdirecek mahiyette olduğu için aynen aktarıyoruz. Abdurrazzak şöyle diyor:

“Ali'nin, Ebu Bekr ve Ömer'i kendine tafdil etmesine dayanarak ben de onları Ali'ye tafdil ediyorum. Eğer Ali onları tafdil etmeseydi, ben de etmezdim. Eğer, hem Ali'yi sevip hem de onun kanaatine aykırı davran saydım günah olarak bu bana yeterdi.”⁶⁶

Bu ifadelerden Abdurrazzak'ın, Hz. Ali'yi ilk iki halifeye kesinlikle tafdil etmediği açık bir şekilde görülmektedir.

Hz. Ali'nin tafdili konusunun dışında, Abdurrazzak'ın, onun hakkındaki kanaatlerine bir de el-Musannaf'taki rivâyetler çerçevesinden bakacak olursak, el-Musannaf'ta Şîilerin çok farklı bir metin olarak rivâyet ettikleri “kırtas olayı” veya “vasiyatnâme meselesi”⁶⁷ ile ilgili rivâyetler mevcuttur.⁶⁸ Fakat bu rivâyetler diğer Sunnî hadis kaynaklarında nasıl rivâyet ediliyorsa, el-Musannaf'ta da aynı şekilde yer almışlardır.⁶⁹ Başka bir deyişle bunun isnadında şîilerin râvi için ileri sürdükleri şartları taşıyan türden râviler bulunmamaktadır. Metinde Şîa'nın iddialarını doğrular mahiyette bilgiler yoktur. Ayrıca Abdurrazzak'ın, Şîa'nın vasiyet olayı hakkındaki iddialarını çürüten, Hz. Ali'nin ağzından aktarılan bir başka rivâyeti daha mevcuttur.⁷⁰

Hz. Ali ile ilgili olarak iki rivâyet daha bulunmaktadır ki bunların ikisi de Hz. Peygamberin ilk halifelere ve ashabdan diğer şahıslara söylediklerinden farklı değildir.⁷¹ Bunlardan başka “ben kimin dostu isem, Ali de onun dostudur”⁷² hadisi ile Cehennem'in yedi kapısının bulunduğu, bunlar-

66 Mizzî, T. Kemâl, XVIII, 60.

67 Kırtas olayı veya vasiyetname meselesi hk. bk. E. Ruhi Fırlalı, İmâmiyye Şîa'sı, s.17-22. Bu konu ile ilgili rivâyetlerin değerlendirilmesi hakkında geniş bilgi için bk. Ali Osman Ateş, Ehli Sünnet ve Şîa'nın Delil Olarak Aldığı Bazı Hadisler, s. 141-152.

68 el-Musannaf, V, no: 9757, (Zuhri'nin, Meğâzi'sinden).

69 Krş, Buhârî, Sahih, İlm, 39, (I,36); Muslim, Sahih, Vasiyye, 20-23, (III,1257-1259); Ahmed b.Hanbel, Musned, I, 293, 322, 336(Abdurrazzak'tan), 355.

70 Bk. el-Musannaf, X, no: 18507.

71 a.g.e., II, No. 2836; VI, no: 9994,

72 a.g.e., XI, 20388 (Ma'mer'in Câmî'ine ait hadisler bölümü).

dan birisinin harurîler/ *Harura* denilen yerde Hz. Ali'ye karşı savaşanlar, *haricîler* için olduğu dair rivâyet.⁷³ bulunmaktadır. Fakat bu iki rivâyetten birincisi, Ma'mer'in Câmî'ine ait hadislerin bulunduğu bölümde ve Abdurrazzak'ın onu el-Musannaf'ın hadisleri arasına almadığı görülmektedir. Kaldı ki bu rivâyet başka Sunnî kaynaklarda da bulunmaktadır,⁷⁴ özellikle el-Hâkim'in el-Mustedrak'inde bu anlamda pek çok rivâyet vardır. el-Hâkim'in Şîî olmadığı da Subkî'nin konu ile ilgili geniş açıklamalarından öğrenilmektedir.⁷⁵ İkinci rivâyet ise râvisi Ca'fer b. Suleyman sebebiyle zayıftır. Bu durumda harurîlere dair bu rivâyetin el-Musannaf'a alınması da, Abdurrazzak'ı Şîî saymak için bizce yeterli değildir.

Abdurrazzak'ın, Hz. Ali'nin halifelîğe atanmasını tavsiye eden, Ma'mer'in Câmî'indeki bazı rivâyetleri⁷⁶ el-Musannaf'a dahil etmemesi de, onun Hz. Ali hakkındaki kanaatinin yalnızca bir düşünce değil, bir yaşayış tarzı olduğunu göstermektedir. Ayrıca el-Musannaf'ta Hz. Ali'nin icthad ve uygulamalarına dair pek çok rivâyet bulunmaktadır. Fakat bunlar Şîa'nın kullandığı anlamda rivâyet edilmemişler, dinî uygulama ile ilgili bazı konuların açıklanması amacıyla nakledilmişlerdir.⁷⁷ Bir örnek olarak söylemek gerekirse, başka Sunnî kaynaklarda kısas ve zekat miktarları ile ilgili hadislerin yazılı bulunduğu belirtilen Hz. Ali'ye ait Sahife'den,⁷⁸ bazı konuların hükmünün bizzat Hz. Peygamber tarafından Hz. Ali'ye vasiyet edildiğine dair bir rivâyeti, Abdurrazzak da nakleder.⁷⁹ Ancak bu Şîa'nın anladığı anlamda bir vasiyet değil, Sunnî hadis kaynaklarındaki gibi, Hz. Ali'nin Sahife'sinden bir rivâyettir. Bu arada Şîa'nın ısrarlı bir şekilde üzerinde durduğu Gadîri Hum ve Sekaleyn hadisine dair,⁸⁰ herhangi bir rivâyetin el-Musannaf'ta bulunmadığını da özellikle belirtmeliyiz.

73 a.g.e., X, no: 18673.

74 Bu rivâyetin kaynakları ve değerlendirilmesi hakkında geniş bilgi için bk. Ali Osman Ateş, *Ehli Sünnet ve Şîa'nın Delil Olarak Aldığı Bazı Hadisler*, s. 141-152.

75 Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kubrâ*, IV, 161-171.

76 Bk. el-Musannaf, XI, no: 20389,20390,20646 (Ma'mer'in Câmî'ine ait hadisler bölümü).

77 Hz. Ali'den bazı rivâyetler için bk. el-Musannaf, I, no: 461, 623, 633, 641, 713, 755. Hz. Ali'nin, Hz. Ömer hakkındaki sevgi ifade eden sözleri için bk. a.g.e., X, no: 19361.

78 Bu sahife hk. bk. Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 51-54.

79 el-Musannaf, VII, no: 13235.

80 Bu rivâyetler hk. bk. Cemal Sofuoğlu, *Şîa-i İmâmiyye'nin Hadis Anlayışı*, s. 258-261.

4. Muâviye b. Ebû Sufyan Hakkındaki Görüşleri:

Şifilerin önemli özelliklerinden birisi de Muâviye b. Ebû Sufyan'ı (41/680) aşırı derecede zemmetmeleridir. Bu maksatlarını gerçekleştirmek için pek çok uydurma sözün hadis literatürüne girmesine ve bilgilerin bu uydurmalarla uğraşmak zorunda kalmalarına neden olmuşlardır.⁸¹ Bu doğrultuda bir rivayet de Abdurrazzak hakkında uydurulmuştur. Ukaylî'nin naklettiğine göre bir gün, Abdurrazzak'ın yanında adamın birisi Muâviye'den söz etmiştir. Bunu duyan Abdurrazzak ise: "Ebû Sufyân'ın oğlunu anarak, meclisimizi kirletme" demiştir.⁸²

Bu söz, ilmî tenkit değil, doğrudan Muâviyenin şahsını hedef alan bir ifadedir. Halbuki kaynaklarımızda Abdurrazzak'ın, başkası hakkında böyle bir söz kullanabileceğini gösteren, bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle kabul etmek imkânsız görünmektedir. Çünkü Abdurrazzak'ın Muâviye'ye muhalefeti yalnızca siyasîdir. Ayrıca o, el-Musannaf'ta Muâviye'den, hadis icthad ve uygulamalar rivâyet etmekte⁸³ ve Muâviye'nin adını da açıkça anmaktadır. Eğer, Muâviye'nin adını anmanın meclisi kirlettiğine inansa idi, her şeyden önce kendi kitabında adını anmazdı.

Abdurrazzak Emevî muhalifi ve Muâviye'nin muarızıdır.⁸⁴ Ancak onun bu muhalefeti, kendine göre İslâm adınadır, kişisel duyguları için değildir, hele Şîa namına hiç ölmamıştır. Bu bakımdan yukarıdaki rivâyet, isnadı sahih bile olsa kabul edilemez.

c. Abdurrazzak Şîi miydi?

Abdurrazzak'ın şîilikle itham edilmesi ile ilgili olarak önceki başlıklar altında zikrettiğimiz hususlardan esasen onun Şîi olamayacağı anlaşılmaktadır. Ancak biz buraya kadar anlatılanları, kısaca değerlendirip sonra da, değinmediğimiz bazı meselelere işaret ederek sonuca ulaşmak istiyoruz.

81 Yaşar Kandemir, *Mevzu Hadisler*, s.36-37; Sadık Cihan, *Uydurma Hadislerin Doğuşu*, s.139-140.

82 el-Ukaylî, *Duafâ*, III, 109. Aynı rivayeti, Zehebî de eleştirmeksizin el-Ukaylî'den nakleder, bk. *Siyer*, IX, 570.

83 Örnek olarak bir kaçını için bk. el-Musannaf, I, no: 1844-1845, II, no: 2960, 3224, 3907; III, no: 4953. el-Musannaf'ta Muâviye'nin babası Ebû Sufyan'dan da rivâyet bulunmaktadır, bk. VII, no: 13744.

84 İbn Hacer, *T. Tehzib*, III, 446.

İlk dönem müellifleri Abdurrazzak'a Şif dememişler, yalnızca el-İclî teşeyyu'undan söz etmiş, İbn Kuteybe ise tetkike tabi tutmadığı bir Şif listesinde Abdurrazzak'ın da adını anmıştır. Ukaylî ve İbn Adıyy de bu konu ile ilgili haberleri bir değerlendirmede bulunmadan nakletmişlerdir. Önceleri durum böyle iken dah. sonra Abdurrazzak'ın teşeyyu'undan yaygın bir şekilde söz edilmiş, ama gene Şif denmemiştir.⁸⁵ Bu bakımdan Abdurrazzak hakkındaki Şiflik iddiaları güvenilir ve tutarlı değildir.

Ayrıca ricâl kaynaklarımızın hiç birinde Abdurrazzak'ın Şifliğine delalet edecek, onu Şif kabul etmemizi gerektirecek doğru ve güvenilir rivâyet bulunmamaktadır. Abdurrazzak'a isnad edilip bir Şifye yakışacak şekilde Hz. Ömer ve Muâviye'ye karşı kin ve nefret ifade eden rivâyetlerin ona ait olamayacağını, rivâyetlerin Abdurrazzak'a isnad edilmesinde bir takım çelişkilerin bulunduğunu ilgili başlık altında belirttik. Bütün bunlara ilâve olarak, Abdurrazzak'ın hadis anlayışının sahabe ve ilk üç halife hakkındaki kanaatlerinin Sunnî anlayışın dışına çıkmadığını, özellikle Hz. Ali'nin taf-dili konusunda, Şiflerin ileri sürdükleri türden bir kanaate sahip olmadığını, yeminle belirttiğini tespit ettik.

İşte bu bilgiler esas itibariyle, Abdurrazzak'ın Şif olmasının mümkün olmadığını açık bir şekilde göstermektedir. Fakat üzülmekle belirtelim ki buna rağmen Abdurrazzak'ın Şif olduğu ileri sürülmüş, dikkatli davranılmamıştır.⁸⁶

Abdurrazzak hakkında en güvenilir bilgiyi aslında, en yakın iki öğrencisi olan Yahya b. Maîn(233/848) ve Ahmed b. Hanbel(241/855) den alabiliriz. Çünkü bu bilginlerin ikisi de Abdurrazzak'la uzun zaman beraber bulunmuşlar, belki her konudaki kanaatine vakıf olmuşlardır. Fakat bu iki bilginden, Abdurrazzak'ın Şiflikle ilgisine dair çelişkili bilgiler rivâyet edilmiştir. Bu rivâyetler şöyledir:

85 Zehebî, Siyer de Şif kelimesini Abdurrazzak hakkında kullanır ise de (IX,564), bu, tutarsız görünmektedir. Çünkü kendisi, eserinin ilerleyen sayfalarında bunu çürüten rivâyetler nakletmektedir. Bu konu hakkında daha önce bilgi verilmişti.

86 Bk. Abdulaziz b. Şah Veliyyullah Dehlevî, Bustânu'l-Muhaddisin, s.98 ; Ekrem Ziya Umerî, Hadis Tarihi, s.53-54. el-Hatib el-Bağdâdî'nin naklettiği rivâyette, Yahya b. Maîn, Abdurrazzak'tan Şifliğe dair hadisler duyduklarını ifade etmemekte, Şifliğe dair çok şeyler duyduklarını, ama buna rağmen ondan rivâyeti terk etmediklerini belirtmektedir. Ekrem Ziya Umerî ise, sanki Yahya b. Maîn, Abdurrazzak'ın Şifliğe dair çok hadis rivâyet ettiğini söylemiş gibi anlayarak bu konudan söz etmektedir. Krş. el-Hatib el-Bağdâdî, el-Kifâye, s. 159.

1. Yahya b. Maîn, Abdurrazzak'a hadis aldığı hocaları, Ma'mer, İbn Cu-reyc, Evzâî, Sevrî ve Mâlik b. Enes'in hepsinin de sünnet ehlerinden/ *asha-bından* olduklarını, kendisinin bu mezhebi kimden aldığını sormuş, o da, Cafer b. Süleyman'ın kendilerine geldiğini, onun, faziletli ve hidayet sa-hibi olduğunu gördüğünü bu mezhebi de ondan aldığını belirtmiştir.⁸⁷

2. Bazı hadisçiler teşeyyu'u sebebiyle Ubeydullah b. Musâ'nın hadis-inlerini, Ahmed b. Hanbel'in terk ettiğini duyduklarını Yahya b. Maîn'e ha-ber verip onun Ubeydullah hakkında görüşünü sormuşlar; Yahya da, Ab-durrazzak'ın bu konuda ondan yüz kat daha ilerde olduğunu, kendisinin, aynı konuda Ubeydullah'tan dinlediğinden kat kat fazlasını Abdurrazzak'tan dinlediğini ifade etmiş ve Ubeydullah'ın hadislerinin terk edilemeye-ceğini belirtirken, bu arada Abdurrazzak'tan Şiilikle ilgili çok şey dinledi-ğini söylemiştir.⁸⁸

3. Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, babasına: Abdurrazzak müteşey-yi' ve teşeyyu'da müfrit mi idi? diye sormuş, babası: "Ben kesinlikle on-dan bu konuda bir şey duymadım, fakat o, insanların haberlerini/ *ahbâru'n-nâs* severdi, demiştir.⁸⁹

4-San'a'da, Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in Abdurrazzak'ın ha-dislerini terk ettikleri dedikodusu yayılmış, durum hac mevsiminde Yahya b. Maîn'e sorulmuş, Yahya ise, "Abdurrazzak irtidat etse bile, gene hadisi-ni terk etmezdik," demiştir.⁹⁰

Rivâyetlerden birincisini doğru kabul etmek imkânsızdır. Çünkü, bura-ya kadar zikrettiğimiz hususlardan Abdurrazzak'ın kendisinden, Sunnî ol-madığını gösterecek hiç bir görüşün nakledilmediği, yalnızca Emevî ve Abbasî iktidarlarına muhalif olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca, bu rivâyette sün-net ehlerinden sayılarak ismi zikredilen hocalarından, Ma'mer ve Sevrî'nin Şiî olduklarına dair başka bir bilgi de mevcuttur.⁹¹ İbn Kuteybe'nin verdiği bu bilgi her ne kadar kabule şayan değil ise de, uydurularak Yahya b. Maîn'e isnad edilen söz konusu rivayetin de kabul edilemeyeceği daha önce naklettiğimiz, Yahya'nın Abdurrazzak'ı Şiî saymadığına dair görüşüyle çe-

87 Mizzî, T. Kemâl, XVIII, 59.

88 el-Hatîb el-Bağdâdî, el-Kifâye, s. 158-159; Mizzî, a.g.e., XVIII, 59-60; Zehebî, Siyer, IX, 573, Krş. Ekrem Ziya Umerî, Hadis Tarihi, s. 53-54.

89 Mizzî, T. Kemâl, XVIII, 60; Zehebî, Siyer, I, 570.

90 el-Ukaylî, Duafâ, III, 110; Zehebî, Siyer, IX, 573.

91 İbn Kuteybe, el-Maârif, s. 624.

lişmektedir. Dikkat edilirse bu rivayetin amacının Cafer b. Süleyman'ı övmek ve onu üstün göstermek olduğu fark edilecektir. Nitekim kaynaklarımız Cafer'in zühdünden ve rivâyetlerinin çoğunun rikâk hakkında olduğundan bahsetmektedirler.⁹² Bu durum, rivâyetin, onun öğrencilerinden biri tarafından Abdurrazzak gibi bir bilgine de isnadla takviye edilerek uydurulmuş olabileceğini akla getirmektedir.

Bir başka husus da, bu rivâyette söz konusu edilen "mezhep" kelimesinin o dönemde taşıdığı anlam meselesidir. Yahya b. Maîn'e atfedilen mezhep kelimesini, kavram olarak Şii mezhebi şeklinde anlamak mümkün değildir. Çünkü Şiîliğin terim olarak, mezhep adıyla anılması daha sonradır. Söz konusu rivayetin bir Şii tarafından Şîa'yı övmek maksadıyla uydurulmuş olması da mümkündür. Cafer'in Şiîliği ile ilgili iddialar kuvvetli görünse de -çünkü İbn Sa'd da bundan söz etmektedir-⁹³ aslında o da ihtilaflıdır.⁹⁴ Hem bu tutarsızlık nedeniyle, hem de metnin muhtevasında, Cafer'in zühdünden söz edildiği için, bir tasavvuf ehline ait uydurma olabileceği ihtimali de mevcuttur. Bize göre kim tarafından uydurulduğundan çok, uydurma olması önemlidir. Abdurrazzak hakkındaki bilgilerimiz ile, aynı şekilde gene Yahya b. Maîn'den rivâyet edilen yukarıda dördüncü sıradaki rivâyet, incelediğimiz rivâyet'e güvenilemeyeceğini göstermektedirler.

İkinci rivâyette verilen bilgide ise, esas tartışmanın bizim tespit etmiş olduğumuz, Abdurrazzak'ın Emevî ve Abbasî muhalifi olması nedeniyle dile getirdiği görüşlerinden kaynaklanmış olabilir. Bu rivâyette Yahya b. Maîn'in Abdurrazzak'tan, Şiîliğe dair hadis dinlediğini açıkça gösteren bir ifade bulunmadığı gibi, el-Musannaf'ta da bu hususla ilgili rivâyet yoktur. Söz konusu rivayeti ele alan Ekrem Ziya Umerî bize göre rivâyeti yanlış anlamıştır.⁹⁵ Çünkü Abdurrazzak Şiîliğe dair hadis rivâyet etmiş olsaydı bunların el-Musannaf'ta bolca bulunması gerekirdi, halbuki durum aksinedir. Yahya'dan nakledilen "kat kat", "yüz kat" ifadeleri de Yahya'nın ifadelerine benzememekte, râvilerin ziyadesi gibi görünmektedir. Çünkü üçüncü sırada zikrettiğimiz rivâyetle çelişmektedir.

Üçüncü rivâyet, Abdurrazzak'ın Şiî olduğu iddialarını temelden çürütmektedir. İsnad bakımından da, özellikle Ahmed b. Hanbel'in Abdurraz-

92 Mizzi, a.g.e., V, 47-48; Zehebî, Siyer, VIII, 197.

93 Bk. İbn Sa'd, ct-Tabakât, VII, 228.

94 Mizzi, a.y.

95 Ekrem Ziya Umerî, Hadis Tarihi, s. 53.

zak'ı çok iyi tanıyan bir öğrencisi olması, ondan da oğlu Abdullah'ın rivâyet etmiş olması itibariyle sahihtir. Biz, bu rivâyete güvenerek rahatlıkla Abdurrazzak'ın Şîî olmadığını iddia edebiliriz. Ancak bu rivâyette zikredilen “ahbâru'n-nâs” ifadesi önemlidir. Her ne kadar ifade açık değilse de biz, bununla, Hz. Ali soyunun Emevî ve Abbasilere karşı mücadelelerinin kastedildiğini tahmin etmekteyiz. Çünkü “ahbâr” tarihsel ve toplumsal önemli olaylar için kullanılmaktadır.⁹⁶ Abdurrazzak döneminde, İslâm toplumunda en çok konuşulan olayların da sözünü ettiğimiz olaylar olduğu açıktır. Buna göre Abdurrazzak bu olayları anlatmayı veya dinlemeyi sevmemiş. Burada teşeyyu' terimine yüklenen anlam da açıklık kazanmaktadır. Yahya b. Maîñ ve Ahmed b. Hanbel, Abdurrazzak'ın, ahbarı sevmesini teşeyyu' olarak kabul etmemişlerdir.⁹⁷ Ancak başkaları, belki bunu teşeyyu' saymış ve Abdurrazzak'ın da Şîîlikle itham edilmesine dayanak olmuştur?

Son rivâyet ise ilk bakışta, Abdurrazzak hakkında doğru olmayan haberlerin yayıldığını göstermektedir. Önce bunu tespit etmemiz gerekmektedir, sonra Yahya b. Maîñ gibi Abdurrazzak'ı yakından tanıyan şahsın, Abdurrazzak'ın, Şîî olamayacağına tereddüdünün bulunmadığını da göstermektedir.

Burada Abdurrazzak'ın hadislerinin terk edildiği ve Şîî olduğu şayiisi hakkında zikredilmesi gereken bazı hususlar bulunmaktadır. Hadis ilmi ile meşgul olan bilginlerin çoğu Emevî ve Abbasî iktidarlarıyla iyi geçinmemişlerdir.⁹⁸ Aynı zamanda hadisçiler, iktidarlara karşı bu tepkilerini halk içinde sözlü olarak dile getirmişlerdir. İktidarlar da, muhalifleri hakkında yalan uydurmuşlar,⁹⁹ Şîa güçlü bir muhalefet oluşturduğu için Şîî olmayan muhalefetin, Şîa olarak yaftalanması, iktidarın da işine geldiği için her muhalefetin Şîîlikle damgalanması gibi bir durum ortaya çıkmıştır.¹⁰⁰ Nitekim her muhalefete Şîî damgası vurulduğu tespit edilmiştir.¹⁰¹ Belki Abdurrazzak'ın iktidara muhalefet etmesi de iktidarlar açısından, hakkında

96 Fîruzâbâdî, Kâmus, s. 488.

97 Yukarıda zikrettiğimiz rivâyette, Yahya, b. Maîñ'in Abdurrazzak'tan, çok dinlediğini ifade ettiği şeylerle, eğer rivâyet sahih ise bu ahbâr kastedilmiş olabilir.

98 Muhammed Ebu Zehv, el-Hadis ve'l-Muhaddisîn, s. 330, 339.

99 Von Vloten, Emevî Devrinde, s. 85.

100 Wellhausen, İslâmiyetin İlk Devrinde, s. 146; İsmail Aka, X. yy. dan XX. yy.a Kadar Şîîlik, s. 69-70.

101 Wellhausen a.g.e., s.16.

Şîî olduğu gibi bir takım söylentileri halk arasında yaymayı gerekli kılıyordu, çünkü böylece muhalefetinin etkisi azaltılacaktı. Ayrıca Yemen halkının ilk Şîî olayları, desteklemesi de,¹⁰² iktidarların Yemenlilere bakışını etkilemiş olabilir. Bu bakımdan Abdurrazzak hakkında söylenenlerin iyi tetkik edilmesi, kabulü konusunda aceleci olunmaması gerekmektedir.

Bizce Abdurrazzak'ın Şîî olmasının imkânsızlığını ortaya koyan daha pek çok delil mevcuttur. Bunlardan, en önemlileri şüphesiz el-Musannaf'taki rivâyetlerdir. Daha önce belirttiklerimizden başka, eserine aldığı şu rivâyetler de onun Şîî olmadığını göstermektedir:

-Hz.Ebu Bekr ile Hz.Ömer'in bu ümmetin en hayırlıları olduklarına dair, Hz. Ali'nin sözü,¹⁰³

-Hz.Ömer'in "el-İmâratu şûrâ"/ *yönetim yetkisi şura ile kazanılır ve kullanılır*¹⁰⁴ ifadesi. Şîîler bu yetkinin nass ve tayinle kazanılabileceğini iddia ederler.

-Hz.Ömer'i öven rivâyetler.¹⁰⁵

Ayrıca Şîîlerin dinî uygulamalarına aykırı rivâyetler de el-Musannaf'ta bulunmaktadır. Mesela:

-Hz. Ali'den rivâyet edilen, Hz.Peygamberin, Hayber günü mut'ayı yasakladığına dair rivâyet,¹⁰⁶

-Hz.Peygamberin, secdede yüzünü korumak için hiç bir şey kullanmadığına dair rivâyet.¹⁰⁷

En önemlileri ise, bizzat Hz. Ali tarafından, Hz. Peygamberin ona vasiyet ettiğine dair iddiayı yalanlayan rivâyet¹⁰⁸ ile Hz. Peygamberin, Hz. Ali'ye Ebû Cehl'in kızıyla evlenmek istemesi nedeniyle kızması konusundaki rivâyetler,¹⁰⁹ Abdurrazzak'ın Şîî olamayacağını göstermektedir. Çünkü bu rivâyetler bir Şîînin eserinde bulunmaz veya çürütmek için bir takım çabalar gösterilir. el-Musannaf'ta ise, aksine, Hz. Ali'yi öven ve Hz. Peygamberin,

102 Watt, İslâm Düşüncesinin, s. 52.

103 el-Musannaf, III, no: 6267.

104 a.g.e., V, no: 9760.

105 a.g.e., VII, no: 13215, 13231.

106 el-Musannaf, VII, no: 14032, Ayrıca bk, no: 14033-14035, 14039, özellikle no: 14014.

107 a.g.e., I, no: 1555.

108 a.g.e., X, no: 18507.

109 a.g.e., VII, no: 13266-13269.

ona, ödenmesi gereken bir borcu ödemesi için vasiyet ettiğine dair rivâyete itiraz edilmektedir.¹¹⁰

Şif müellifler, Hz. Peygamberin uygulamalarına dair başlık açtıkları gibi, Hz. Ali'nin uygulamalarına da bolca yer verirler.¹¹¹ Halbuki el-Musannaf'ta böyle bir başlık yoktur.

Yukarıda sözünü ettiğimiz, İbn Kuteybe'nin listesi gibi, Şehristânî (548/1153) de, Şif olduklarını iddia ettiği bazı hadis bilginlerinin isimlerini verir.¹¹² Aslında, İbn Kuteybe'nin listesi gibi, bu liste de tamamıyla güvenilir olmaktan uzaktır. Çünkü Sunnî olarak bilinen meşhur bilginlerin de adı geçmektedir. Ama her şeye rağmen burada Abdurrazzak'ın adı yoktur.

Abdurrazzak'ın hocası Ebû Hanîfe'nin, Şîa'nın imam kabul ettiği şahıslarla sıkı münasebetleri olmuştur. Ayrıca Ebû Hanife, Hz. Ali'nin torunlarından Zeyd b. Ali b. Hüseyin'i Emevîlere karşı desteklemiştir.¹¹³ Belki bazı kaynaklarda adının Şîa listesinde zikredilmesinin nedeni de budur.¹¹⁴ Öğrencisi Abdurrazzak ise aynı nedenlerle ve ayrıca Hz. Ali-Muâviye mücadelesinde Hz. Ali'yi destekleyen Yemenlilerden olduğu için,¹¹⁵ ya kötü niyetle veya gerçekten öyle sanılarak, Şif olduğu söylenmiştir. Me'mun (198-218/813-833) zamanında Yemen'in Abbasîlerden ayrılması ve burada Şîa'nın bir kolu olan Zeydî devletinin kurulmasının da (H. 203 den sonra) bu ithamda etkisinin olabileceği düşünülebilir.¹¹⁶

SONUÇ

İslâm'ın ilk iki yüzyılı siyasi ve sosyal açıdan önemli çalkantılara sahne olmuş, bu dönemdeki gruplaşmalar, İslâm dinini ve tabii onun mensuplarını çok etkilemiştir. Bu etkilerin yüzyıllarca süren olumsuz sonuçları bir tarafa, hadis ilminde rivayetin kabulünün ön şartı olarak görülen ricâl tenkidi yapılırken, önemli sayıda büyük bilginin genel kabul görmüş İslâmî kanaatlere aykırı düşüncelere sahip gruplara mensup imiş gibi gösterilme-

110 a.g.e., VII, no: 13235.

111 Cemal Sofuoğlu, Şîa-i İmâmiyye'nin Hadis Anlayışı, s. 270.

112 Şehristânî, el-Milel, I, 170.

113 İ. H. Ünal, İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı, s.263.

114 İbn Kuteybe, el-Maârif, s. 624; Şehristânî, el-Milel, I,170.

115 C. Zeydan, İslâm Medeniyeti Tarihi, IV, 95.

116 Hasen İbrahim Hasen, Târîhu'l-İslâm, II, 67.

si, bu ilme çok zarar vermiştir. Üzülerek belirtelim ki büyük bilgin Abdurrazzak b. Hemmam da bu zulme uğrayan talihsizlerdendir. İlmî, belki daha kuvvetli bir ihtimalle siyasî rekabet nedeniyle onun Şîî olduğu iddia edilmiş, aslında ilk dönem bilginlerince itibar edilmeyen bu iddia, daha sonra gelen bilginlerin kafasını karıştırdığı için Abdurrazzak'ın rivayet ettiği hadislerle şüphayle yaklaşılmış, daha kötüsü bunlar ihmal edilmiştir. Bize göre bundan İslâm dini ve İslâm toplumu zarar görmüştür. Halbuki Zehebî dışında kimse açık bir şekilde Abdurrazzak'ın Şîî olduğunu ileri sürmemiştir; Zehebî de bu iddiasında haklı değildir. Bazı tutarsız ve uydurma rivayetlerin dışında Abdurrazzak'ın teşeyyu'undan söz edilmiş, teşeyyu' da İbn Hacer'in açıklamasına göre ilk dönemde yalnızca Hz. Ali'nin Hz. Osman'a tafdil edilmesi/ *halifelîğe daha layık görülmesi* şeklinde anlaşılmıştır. Abdurrazzak hakkında ancak bu anlamda teşeyyu'dan söz edilebilir.

Abdurrazzak'ın Şîî hadis anlayışına sahip olduğuna dair elimizde güvenilir bir bilgi bulunmamaktadır. Şîî'nin hadis anlayışına benzer bir özellik de, ne ondan rivâyet edilen bilgiler arasında, ne de eseri el-Musannaf'ta vardır. Sunnî hadis kaynaklarında Abdurrazzak'ın rivâyetlerinin bulunması, Sunnî anlayışın otoriteleri olan el-Kutubu's-Sitte yazarlarının ve başka branşlara mensup ilk dönem bilginlerinin bunları delil olarak kullanmaları/ *ihiticac*, Abdurrazzak'ın Sunnî hadis anlayışına sahip bir bilgin olarak kabul edildiğini göstermektedir. Her ne kadar Şîî hadis bilginleri, Abdurrazzak'ı kendi mezheplerine mensup göstermeğe çalışmışlarsa da, onun hadis ilminin çeşitli konuları ile ilgili olarak kaynaklarda nakledilen görüşlerinin hiç bir şekilde Şîî'nin temel görüşlerine uymaması, onların bu gayretlerini boşa çıkarmaktadır. Bu arada Meclisî (1110/1700) gibi bazı Şîî yazarların Abdurrazzak'ın eserini temel hadis kaynaklarından kabul etmemesi de onun hakkında ileri sürülen şîîlik iddiaları hakkında ortak kanaatin bulunmadığını göstermektedir.

Bütün bu bilgilerden Abdurrazzak'ın Şîî olmadığı anlaşılmaktadır. Onu Şîîlikle itham eden veya bu konuda gerekli titizliği gösterip konuya açıklık kazandırmayan eleştirmenler, Abdurrazzak'ın eserindeki hadislerin gerektiği gibi değerlendirilmesine bilerek veya bilmeden engel olmuşlardır. Halbuki el-Musannaf, İslâm'ı anlama konusunda önemli katkılarda bulunabilecek, diğer hadis eserlerinden farklı özelliklere sahip bir eserdir.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDURRAZZAK b. Hemmam, *el-Musannaf* (thk. Habiburrahman el-A'zamî), I-XI, Beyrut 1390/1970-1392/1972.
- AHMED B. HANBEL, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed, *el-Musned*, I-VI, Beyrut 1985.
- AKYÜZ, Ali, *Kaynak Tetkiki Açısından Abdürrezzak-Buhârî İlişkisi Üzerine Bir Mukayese*, İstanbul 1997.
- el-ÂMİLÎ, Muhsin Emin b. Abdulkerim el-Huseynî, *A'yânu 'ş-Şia* (thk. Hasen el-Emin), I-X, Beyrut 1986.
- el-BUHÂRÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *et-Târîhu 'l-Kebîr* (thk. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî), I-XI, Beyrut 1986.
- ÇAKAN, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 1989.
- ed-DEHLEVÎ, Abdu'l-Aziz b. Şah Veliyyullah, *Bustanu'l-Muhaddisîn*, (trc. Ali Osman Koçkuzu), Ankara 1986.
- KOHLBERG, Etan, *Shi'î Hadith, The Cambridge History of Arabic Literature*, (Arabic Literature to the End of the Umayyad Period), ed. A.F.L. Beeston, Cambridge 1983, pp. 299-307.
- el-HATÎB el-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye* (thk. Ahmet Ömer Haşim), Beyrut 1986.
- HÛÎ, Ebu'l-Kasım el-Mûsevî, *Mu'cemu Ricâlî'l-Hadis*, I-XIII, Beyrut 1983.
- IBN ADİYY, Ebû Ahmed Abdullah el-Curcânî, *el-Kâmil fi Duafâi'r-Ricâl*, (thk.-Suheyl Zekkâr), I-III, Beyrut 1988.
- IBN EBÛ HÂTİM, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, *Kitabu'l-Cerh ve t-Ta'dîl* (nşr. Dâiratu'l-Maârif), I-IX, Haydarabad 1952.
- IBN HACER, Şihabuddin Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzîb*, I-VI, Beyrut 1991.
- IBN HALLİKÂN, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, (thk. İhsan Abbas), I, VIII, Beyrut 1994.
- IBNU'L HAYR, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife el-Emevî el-İşbilî, *Fehrese mâ Revâhu an Şuyûhihi mine'd-Devâvîni'l-Musannafe fi Durûbi'l-İlm ve Envâi'l-Maârif*, Kahire 1963 (Thk. Franciscus Codera-J. Bibera Tarrago).
- IBN HİBBAN, Ebu Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed el-Bustî, *Kitabu's-Sikât* (nşr. Dâiratu'l-Maârifî'l-Osmaniyye), I-IX, Haydarabad 1982.
- IBNU'L İMÂD, Ebu'l-Feth Abdulhayy el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb* (nşr. Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-Arabî) I-VIII, Beyrut ts.
- IBN KUTEYBE, Ebu Muhammed Abdullah b. Muslim, *el-Maârif* (thk. Servet Ukkâşe), Kahire ts.

- IBN MÂCE, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *es-Sunen* (nşr. Muhammed Fuad Abdu'l-Bâki), I-II, Kahire 1952-1953.
- IBN NEDİM, *el-Fihrist* (thk. İbrahim Ramazan), Beyrut 1994.
- IBN SA'D, Ebu Abdullah Muhammed b. Menî' el-Zuhrî el-Basrî, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, I-VIII, Beyrut 1968.
- el-ICLÎ, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Abdullah b. Salih, *Ma'rifetu's-Sikât min Ricâli Ehli'l-ilm ve'l-Hadis ve mine'd-Duafâ ve Zikri Mezâhibihim ve Ahbârihim* (thk. Abdulhalim Abdulazim el-Bestevî), I-II, Medine 1985.
- el-İRÂKÎ, Ebu Zur'a Ahmed b. Abdurrahim b. el-Huseyn, *el-Beyan ve't-Tavdîh li men Uhrice lehu Fi's-Sahih ve Musse bi Darbin mine't-Tecrih* (thk. Kemal Yusuf el-Hut), Beyrut 1990.
- İSMAİL PAŞA (Bağdath), *Hedyyetu'l-Ârifin Esmâu'l-Muellifin veÂsâru'l-Musannifin* (nşr. Kilisli Rıfat Bilge-İbnu'l-Emin Mahmut Kemal), I-II, İstanbul 1951-1955.
- KÂTİP ÇELEBİ, Mustafa b. Abdullah (Hacı Halife), *Keşfu'z-Zunûn an Esâmî'l-Kutub ve'l-Funûn* (nşr. M. Şerafeddin Yaltkaya-Muallim Rıfat Bilge), I-II, İstanbul 1971.
- MİZZÎ, Ebu'l-Haccac Cemâluddin Yusuf, *Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâir'r-Ricâl* (thk. Beşşar Avvad Maruf vd.), I-XXXV, Beyrut 1985-1992.
- NECÂŞÎ, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Ali el-Esedî, el-Kûfî, *Fihristu Esmâi Musannifi's-Şia*, Kum 1977.
- SEHÂVÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdurrahman, *el-Mutekellimüne fi'r-Ricâl*, "Erbeu Resâil" içinde (nşr. Abdulfettah Ebû Gudde), Beyrut 1990.
- SOFUOĞLU, Cemal, "*Şia'nın Hadis Anlayışı*", (basılmamış doktora tezi) AÜİF 1977,
- "*Şia'nın Sahâbler Hakkındaki Bazı Görüşleri*" AÜİFD, XXIV, ss. 532-539, Ankara 1981.
- SUBKÎ, Ebu'n-Nasr Abdulvahhab, *et-Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kubrâ* (thk. Abdulfettah Muhammed el-Halv, Ma'hud Muhammed et-Tanâhî), I-X, Kahire 1966.
- SUYÛTÎ, Celaluddin Abdurrahman b. Ebû Bekr, *el-Câmiu's-Sağîr*, I-II, Beyrut 1992.
- eş-ŞEHRİSTÂNÎ, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkarim, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1397/1977.
- et-TAHRÂNÎ, Aka Buzurk, *ez-Zerîa ilâ Tesânifi's-Şia*, I-XXVI, Beyrut trs.
- et-TİRMİZÎ, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *es-Sunen* (thk. Ahmed Muhammed Şakir-M. Fuad Abdalbâki-Kemal Yusuf el-Hut), Beyrut 1987.
- TOKPINAR, Mirza, *Abdurrazzak b. Hemmam ve Musannaf'ı*, (yayımlanmamış doktora tezi), İzmir 1998.
- el-UKAYLÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr, *ed-Duafâ el-Kebîr*, I-IV, (thk. Abdülmuti Emin Kal'acî), Beyrut 1984.

el-UMERÎ, Ekrem Ziya, *Hadis Tarihi*, (trc. İsmail Kaya), Konya 1990.

YARDIM, Ali, *Hadis II*, İzmir 1984.

el-ZEHEBÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ahmed et-Turkmâni, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ* (thk. Şuayb el-Arnâvut vd.), I-XXIII, Beyrut 1985.

————— *Zikru men Yu'temedu Kavluhu fi'l-Cerh ve't-Ta'dil*, " Erbeu Resâil" içinde (nşr. Abdulfettah Ebû Gudde) Beyrut 1990.